

TERYTORIUM W HISTORII MYŚLI STRATEGICZNO- WOJSKOWEJ

1. WSTĘP

Terytorium odgrywa istotną rolę w relacjach między narodami od zarania dziejów. Początkowo dzikie plemiona przemierzające świat w poszukiwaniu lepszych terenów łowieckich strzegły ich przed sąsiadami, a następnie starożytne cywilizacje rozwijające się na obszarach sprzyjających rolnictwu oraz barbarzyńscy koczownicy najeżdżający ówczesne spichlerze świata stworzyli granice. Granice rozumiane są w niniejszej pracy szeroko jako linie, oddzielające terytoria sąsiadujących ze sobą struktur politycznych (plemion, państw i im podobnych). Terytoria omawiane w tym artykule są rozumiane również szeroko, jako obszary wraz z różnymi ich cechami, które są lub mogą się stać częścią wyżej określonych struktur politycznych i to zarówno w sensie fizycznym jak i społecznym, w zależności od kontekstu. Wraz z powstaniem granic i terytoriów plemiennych zaistniała także profesja, która służyła ich zabezpieczeniu i poszerzaniu, czyli wojownicy, późniejsi żołnierze. Ponieważ pojedynczy wojownik nawet konno nie był w stanie kontrolować sytuacji na wszystkich granicach, konieczne było ustanowienie armii, która była do dyspozycji dowódców. Jakość armii i dowodzenia w świetle mijających wieków zaczęła rozwijać się proporcjonalnie do wzrostu poziomu cywilizacyjnego danych kultur, zaś potęga państw stała się wypadkową kilku czynników, z których siła militarna była najważniejszym. Każda armia wraz z postępem cywilizacyjnym rozwijała swoje umiejętności bojowe. Nie raz jednak zdarzało się, że jakiś nowy wynalazek lub wydarzenie diametralnie zmieniało sytuację polityczną, do której armia musiała się dostosować. Tak samo działalność genialnych dowódców wojskowych łączących możliwość kierowania armią z przywództwem politycznym państwa, takich jak Aleksander Wielki Macedoński, Czyngis Chan, Julisz Cezar, czy Napoleon Bonaparte wpływały na zmiany postrzegania zagadnień wojskowych. Momenty te stawały się przyczyną powstawania nowych strategii.

Czym jest strategia? Ujmując to pojęcie najbardziej prosto można by stwierdzić iż jest to sposób osiągnięcia celu. Jednak, aby zapobiec nieporozumieniu należy również wskazać czym różni się strategia od taktyki oraz sztuki operacyjnej. Współcześnie strategię definiuje się jako: „teorię i praktykę działania ukierunkowanego na osiągnięcie założonych celów w danej dziedzinie, ujmowanych w skali ogólnej i mających charakter długofalowy”, bądź jako: „teorię i praktykę określającą zasady i generalne sposoby działania stworzone przez kierownicze organa w danej dziedzinie, ujmowane w skali celów i ich

ureczywistnienia o dużym horyzoncie czasowo-przestrzennym”.¹ Termin strategia zatem nie dotyczy strefy zainteresowań jedynie wojskowych. Obecnie mamy tyle rozmaitych strategii ile polityk, a więc można mówić o strategii gospodarczej, społecznej, zagranicznej, a nie tylko obronnej. Dlatego już w temacie zaznaczono, że niniejsze opracowanie dotyczyć będzie konkretnej dziedziny – tematyki wojskowej. Strategia wojenna jednak często traktowana jest jako zamiennik słowa taktyka, bądź sztuka operacyjna, co jest błędem. Jak zaznaczono w definicji strategia dotyczy najwyższego szczebla – celów ogólnych. Sztuka operacyjna, jest niższym szczeblem sztuki wojennej, która określa: „działanie lub szereg działań zmierzających do wykonania zadania”.² Z kolei taktyka jest najniższym i najbardziej szczegółowym elementem. Jest to: „sposób, metoda postępowania mająca doprowadzić do określonego celu”³ (Rys. 1).

Rys. 1: Miejsce strategii w sztuce wojennej.

W studiach wojskowych zatem strategia odpowiedzialna jest za wygrywanie wojen, sztuka operacyjna – kampanii, a taktyka – bitew.

Powyższe krótkie i nie wyczerpujące tego tematu przedstawienie podstawowej terminologii nauk strategiczno-wojskowych jak i definicji granicy i terytorium, przyjętej dla potrzeb niniejszego artykułu, służyć ma realizacji celu, jakim jest prezentacja ewolucji pojmowania przez badaczy i twórców strategii wojskowych wszystkich epok roli terytorium (plemiennego, czy państwowego).

¹ B. Balcerowicz (red.), *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, AON, Warszawa 2002, s. 94.

² *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, t. 3, s. 232.

³ *Uniwersalny...* op. cit., t. 4, s. 761.

2. TERYTORIUM I JEGO ROLA W STRATEGIACH PREHISTORYCZNYCH I ANTYCZNYCH

2.1 Rola terytorium w organizacjach plemiennych.

Terytorium stanowiło podstawowy warunek istnienia złożonych grup społecznych jakimi były plemiona czy państwa. Niestety nie możliwe jest stwierdzenie czy strategia istniała już w czasach, o których nie istnieje żaden przekaz pisemny. Jednak historia wojen z dzikimi plemionami Ameryki, czy Afryki lub innych części świata pokazuje, iż grupy te przywiązywały ogromną rolę posiadanemu terytorium, a ich działania wojenne co najmniej wskazywały na umiejętność stosowania przemyślanych rozwiązań na poziomie taktycznym. Można zatem analogicznie przypuścić, że w czasach prehistorycznych, również w Europie plemiona ówczesne stały na podobnym etapie rozwoju i podobnie przywiązywały dużą wagę do zagadnień obrony terytorium.

Z zapisków konkwistadorów i badaczy, mających styczność z tego rodzaju grupami społecznymi wywnioskować można, że terytorium dla nich to przede wszystkim **teren łowiecki**. Terytorium, które dane plemię uważało za swoje utożsamiane było z obszarem, na którym jego członkowie dokonywali czynności związanych z łowiectwem i zbieractwem. Wielkość terytorium zatem była (w przybliżeniu) proporcjonalna do potencjalnych możliwości wyżywienia danego plemienia, co w trudnych warunkach na tym etapie rozwoju było najważniejsze dla jego członków.

Naturalne różnicowanie terytoriów pod względem możliwości produkcji żywności, ale także kłęski żywiołowe, dotyczące niektóre terytoria, a zatem przeludnienie, bądź wyludnienie terytoriów, wynikające też z różnych innych udogodnienia i zagrożenia dla egzystencji ludzi i plemion, stało się powodem pierwszych wrogich stosunków między plemionami. Ich owocem stała się wojna łupieżcza. Napady jednych plemion na inne stały się zjawiskiem dość typowym dla tego etapu rozwoju cywilizacyjnego. Terytorium wrogiego plemienia stało się **źródłem łupów i bogactwa**. Zwraca też uwagę fakt, iż do napadu skłonne były plemiona zamieszkujące mniej gościnne terytoria, dla których zajęcie to stało się po pewnym czasie czymś normalnym, specjalizacją jego członków.

Napaści ze strony sąsiednich plemion i jednoczesna wysoka wartość terytorium spowodowała powstanie zjawiska wypraw odwetowych, nieraz bardzo krwawych i kończących się upadkiem obu walczących stron. Poniesione przez plemiona straty w ludziach jak i ich bogate życie duchowe spowodowało, że powstał kolejny aspekt wpływający na pojmowanie terytorium przez ówczesnych ludzi. Chodzi tu o **powstanie pierwszych miejsc i ziem uważanych za święte**, bądź uświęcone krwią przodków, bądź związane z mistycyzmem wierzeń pogańskich. Naruszenie takich miejsc i terytoriów, wiązało się z potrzebą odwetu i ich obrony.

Kolejnym aspektem jest wykorzystywanie obiektów znajdujących się na różnych terytoriach w celach obronnych. Już w prehistorii zauważono, niektóre terytoria mają lepsze właściwości do obrony lub napaści, inne gorsze. Podział na **terytoria dobre i złe do obrony** przed wrogiem wiązał się z umiejętnością rozpoznania i wykorzystania terytorium w celach zwiększenia bezpieczeństwa plemienia. Chodzi tu o wykorzystywanie wzgórz, zakoli rzek, czy ukształtowania

linii brzegowej do budowy grodzisk, jak i wykorzystanie jaskiń, czy innych miejsc trudno dostępnych.

Wraz z rozwojem terytorialnym plemion pojawiły się **pierwsze systemy wczesnego ostrzegania i komunikowania** między różnymi miejscami. Do nich należy zaliczyć te opierające się na znakach dymnych, ogniowych i dźwiękowych. Dzięki nim nawet duże terytorium plemienne mogło być zarządzane dosyć sprawnie.

2.2 Rola terytorium dla pierwszych państw epoki brązu.

Chcąc przeanalizować podejście do zagadnienia terytorium w myśli strategiczno-wojskowej należy cofnąć się w czasie do epoki, w której dziedzina ta zaczęła kielkować, a mianowicie do starożytności, a ściślej do ery brązu. Wtedy to w Chinach, Indiach, Bliskim Wschodzie i basenie Morza Śródziemnego powstały pierwsze organizmy polityczne będące na tyle zaawansowane, by stworzyć strategię wojenne.

Cywilizacje te знаły już obróbkę brązu, który stał się surowcem strategicznym, zaś jego import był dla ośrodków nie posiadających bazy surowcowej do jego produkcji sprawą najwyższej rangi. Z kolei terytoria, które miały dostęp do tego surowca szybko się bogaciły jak starożytna Fenicja, lub dążyły do ekspansji terytorialnej jak Persja. Wątek podziału na terytoria posiadające i nie posiadające dostępu do surowców strategicznych wpłynął nie tylko na **zróźnicowanie bogactwa i roli politycznej danych terytoriów na świecie**. Przyczynił się on także do podejmowania pierwszych wypraw i ekspedycji odkrywczych, jak ta przeprowadzona przez Pyteasa z Massilii dążącego do odkrycia miejsca skąd Fenicja czerpała rudę cyny (Kornwalii). Ponadto dzięki roli surowców strategicznych, powstały pierwsze **eksterytorialne szlaki handlowe** morskie i lądowe.

Myśl strategiczna tego okresu oraz teksty pisane przez ówczesnych strategów skupiały się w dużej mierze na umiejętności stosowania szyków bojowych. Warto zauważyć, iż różne ówczesne państwa specjalizowały się w nich w zależności od rodzaju posiadanego terytorium. Państwa takie jak greckie Ateny czy Sparta, które posiadały **terytoria o ukształtowaniu górzystym, wyspecjalizowały szyki stosowane w piechocie** (grecka falanga), zaś państwa o (np. Babilon czy Egipt) **terytorium o ukształtowaniu równinnym, wyspecjalizowały szyki oparte na jeździe** (rydwany bojowe). Wyjaśnieniem tego zjawiska jest utrudnienie dla kawalerii jakie stanowi nadmierna pochyłość, niedostępność, czy brak miejsca na manewry szarży i oskrzydlenia w terenach górskich oraz wyższe koszty utrzymania jazdy, na co nie mogły sobie pozwolić, zwykle uboższe od nizinnych, kraje górskie. Warto zauważyć, iż to zjawisko specjalizacji państw równinnych i górskich miało miejsce również później. Na przykład na wzgórzach Italii doskonale sprawowały się centurie i kohorty legionów rzymskich, zaś na ukraińskich stepach niepokonana była husaria z okresu polskiej świetności. Kolejny przykład: słynni szwajcarscy halabardiści (stanowiący dziś elitarną jednostkę straży pałacowej Watykanu), czy hordy mongolskich łuczników konnych ze stepów środkowej Azji.

Jak opisano powyżej niektóre państwa bazowały na jeździe, inne na piechocie, ale jeszcze inne na flocie, już bowiem w tamtych czasach miał miejsce podział na siły lądowe i morskie, których taktyki ewoluowały później oddzielnie. Jest to

pierwsze zauważalne odniesienie do terytorium (śródlądowego, bądź nadmorskiego) w myśli strategicznej. Wyraźny **podział sił zbrojnych na lądowe i morskie** wraz z rozwojem zawodowej floty wojennej i handlowej, mający początek w tym okresie, umożliwił zakładanie odległych kolonii oraz kontrolowanie handlu zamorskiego. Wzrost gospodarczy nie oparty jedynie na rolnictwie sprawił, iż kraje nadmorskie zdystansowały sąsiadów pod względem cywilizacyjnym oraz pozwolił im na dominację polityczną w regionie. W zasadzie można także powiedzieć, że niedostatek ziemi do celów rolniczych, pchnął te państwa w stronę ekspansji na morza. Niestety wraz z rozwojem flot wojennych pojawiło się po raz pierwszy

Starożytność europejska i początki naszej cywilizacji charakteryzowała się rozwojem myśli politycznej, która zawsze częściowo towarzyszy dziedzinie strategiczno-wojskowej. Praktyka tworzenia wielkich imperiów konkurowała z ideałami państw-miast, a ustroj despotyczny z monarchicznym i republikańskim. Świat rozdrobnionych państw-miast starożytnej Grecji, które nieustannie zmieniały sojuszników i toczyły wojny, sprawił iż to właśnie stamtąd pochodzą pierwsze europejskie dzieła związane ze strategią. Samo słowo „strategia” bierze się z języka greckiego. Terytorialne rozdrobnienie i mnóstwo drobnych, ale istotnych i bardzo dobrze strzeżonych granic antycznej Grecji znany z wielkiej liczby prac dotyczących tematyki wojskowej z tamtego okresu. Na przykład „Wojna peloponeska” Tukidydesa ukazuje nam jak prowadzono ówczesne wojny, ale także pośrednio rolę terytorium. Określało ono przynależność do danego państwa-miasta i na jego podstawie nadawano obywatelstwo, za wyjątkiem niewolników i kobiet. **Wynalazki obywatelstwa i prawa ziemi** umożliwiły werbowanie greckich armii według przynależności terytorialnej, ale także sprawiły wiele złego jak na przykład opisywana przez Tukidydesa wojna domowa.⁴

Spśród wielu dzieł o wojnie pochodzących ze starożytnej Grecji na uwagę zasługują dwie prace Ksenofonta. Pierwsza z nich „Anabaza, czyli odwrót dziesięciu tysięcy” jest pierwszym na świecie opisem posunięć operacyjnych, w których dość duża na ówczesne czasy armia pokonuje w szybkim czasie (osiem miesięcy) aż dwa i pół tysiąca kilometrów staczając potyczki z napierającymi Persami. Odległości między terytoriami zatem stały się dla armii mniejsze, co dało już wcześniej możliwość **ekspansji imperiów lądowych**, będących przeciwieństwem greckich miast-państw (które za Aleksandra Wielkiego również stały się jednym imperium). Czynnikiem, który zapewne rozwinął możliwości mobilne wojsk starożytnych imperiów było wyżej wzmiankowane opanowanie jazdy konnej oraz floty. Ksenofont jest również autorem „Hipparchii”, będącej pierwszym znanym podręcznikiem dla ówczesnych dowódców kawalerii i oddziałów wozów bojowych (rydwanów).⁵

Szczególnie charakterystycznym dla okresu antycznego zjawiskiem stało się niewolnictwo. Traktowanie sąsiednich wrogich **terytoriów jako źródła niewolników**, a nie jedynie jako obszaru zbierania łupów i danin w strategiach politycznych tamtego okresu, umożliwił powstanie wielkich antycznych budowli, piramid, czy pierwszych odcinków wielkiego muru chińskiego.

⁴ Tukidydes, *Wojna peloponeska*, Czytelnik, Warszawa 1988.

⁵ L. Wyszczelski, *Historia myśli wojskowej*, Bellona, Warszawa 2000, s. 35 i n.

2.3 Terytorium w strategiach wojennych epoki żelaza.

Po epoce brązu w strategii nastąpił przełom. Pojawiła się nowa lepsza broń żelazna oraz nowe strategie wojenne, a świat śródziemnomorski opanowało Imperium Rzymskie. Za największego stratega Rzymian uważa się Juliusza Cezara. Jest on autorem wielu pism, z których największe chyba znaczenie mają „Komentarze”, „Wojna galijska”, czy „Wojna domowa”. Opisują one wiele zastosowanych i przyjętych nowinek taktycznych i technicznych, które stały się później klasyką strategii. Imperium Rzymskie utrwaliło swą władzę nie tylko dzięki tym udoskonaleniom. Wprowadzony przez nich skuteczny **podział administracyjny terytorium** imperium sprawił, że się ono nie rozpadło. **Terytorium połączyła sieć dróg**, dzięki którym informacje z krańców imperium dochodziły do Rzymu w tempie, którego może pozazdrościć nawet współczesna poczta. Rzymianie stali się także prekursorami wojny błyskawicznej, co unaocznic może lektura dzieł Cezara. Sukcesy zawdzięczali także wprowadzeniu armii zawodowej, która zastąpiła dotychczasową kastową. Rzymska strategia przetrwała aż do czasów odrodzenia. Jej terytorialne odniesienia to przede wszystkim skuteczna **wojskowa administracja regionalna** posiłkująca się lokalnymi garnizonami w razie potrzeby oraz sieć dobrze rozwiniętych traktów oraz umiejętność pokonywania odległości.⁶ Starożytni twórcy strategii po raz pierwszy zwrócili uwagę na zapewnienie długotrwałego **bezpieczeństwa terytorialnego państwa poprzez jego ekspansję**. Polegała ona na maksymalnym odsunięciu granic od ośrodka centralnego państwa.

Mówiąc o początkach strategii, nie należy pomijać odwołań do myśli wywodzącej się z innych regionów, gdzie uwarunkowania zdają się być diametralnie różne. Chińska myśl wojskowa oparta na buddyzmie, potem konfucjanizmie, gdzie broń i walka były narzędziami i środkami złych sił w przeciwieństwie do europejskiej rozwinęła taktyki podstępów oraz walki na odległość. Łucznicтво a potem kusznictwo wywodzi się z tego regionu.⁷ Dodać trzeba, że to właśnie z Chin pochodzi pierwsze na świecie dzieło o strategii. Jest nim „Sztuka wojny” autorstwa ministra obrony i dowódcy armii królestwa Wu, znanego jako Sun Tzu. Już w na przełomie VI i V wieku przed naszą erą zaleca on **korzystanie bądź unikanie danej pory roku lub dnia, a także dokładnie charakteryzuje wpływ terenu, jego urozmaicenie i odległość na przebieg działań zbrojnych**, co wskazuje na ważną rolę terytorium w sensie fizyczno-geograficznym dla strategów chińskich starożytności.⁸

Podsumowując okres starożytności można stwierdzić, iż duże **znaczenie terytorium pod względem fizycznym, odzwierciedlało się przede wszystkim w generowaniu i regionalnym zróżnicowaniu strategii wojennych**. Pominięтым

⁶ G. Chaliand, *Anthologie mondiale de la stratégie. Des origines au nucléaire*, Robert Laffont, Paryż 1990, s. 121 i n.

⁷ K. Gawlikowski, *The Chinese approach to struggle and the thirty six stratagems*, w: *Hemispheres* 1995, nr 10.

⁸ Sun Tzu, *Sztuka wojny*, tłum. Bakalarz D., Wyd. Helion, Warszawa 2004.

aspektem jest także rozwinięcie w strategii aspektów obronnych takich jak stworzenie idei **defensywnych układów urbanistycznych**.

3. TERYTORIUM I JEGO ROLA W STRATEGIACH ŚREDNIOWIECZNYCH I PRZED INDUSTRIALNYCH.

3.1 Zmiany i rozwój roli terytorium w europejskiej myśli strategiczno-wojskowej epoki średniowiecza.

Myśl strategiczna średniowiecza uległa pewnemu regresowi w Europie, a co się z tym wiąże, niektóre aspekty związane z rolą terytorium w strategii również uległy modyfikacjom. Wojny prowadzone w tym okresie podobne były pod względem taktycznym do starożytnych. Zjawisko to w średniowieczu posiadało jednak kilka cech odmiennych. Różnica pod względem społecznym polega na rozpowszechnieniu się zastosowania **wojsk najemnych i stworzenia europejskiego rynku najemników** (często tworzyły się wieloetniczne oddziały wojsk najemnych, ale również istniały oddziały rekrutujące żołnierzy tylko na danym terytorium – stąd mamy takie nazwy oddziałów służących niegdyś w wojsku polskim jak piechota węgierska, pikinierzy lubeccy, czy kozacy zaporoscy), co jest dowodem na **zerwaniu związku strategii z państwem**, bez którego, jak twierdzą teoretycy nauk wojskowych, strategia nie może istnieć.

W okresie średniowiecza rozwinął się w Europie system specyficznych powiązań społecznych – **feudalizm**. Ograniczył on dostęp do armii dla najniższych warstw społecznych. Najważniejszym jednak z punktu widzenia roli terytorium aspektem tego zjawiska była **hierarchizacja terytoriów** w podziale politycznym Europy i administracyjnym państw tego obszaru. Zaczęto klasyfikować terytoria na mniej prestiżowe ziemie, marchie, hrabstwa i znaczniejsze księstwa, wielkie księstwa czy w końcu królestwa czy cesarstwo. Charakterystyczny stosunek feudalny między panem a wasalem odzwierciedlony był też między ich terytoriami. W historii Polski przykładem może być to, iż swego czasu terytoria Mołdawii, Prus, czy Kurlandii, będąc odrębnymi od naszego królestwa terytoriami w świetle prawa stanowiły własność lenną króla i jego państwa.

Hierarchiczne stosunki społeczne w średniowiecznej Europie odzwierciedlały się w różnicach względem prawa różnych grup. Najbardziej chyba charakterystyczną grupą społeczną Europy tego okresu jest rycerstwo. Poza wysokim położeniem w hierarchii posiadała ona własny kodeks praw i zasady, którymi, przynajmniej w założeniach, się kierowała. W związku z jej wyodrębnieniem w strategii nie tylko powstało **pospolite ruszenie jako system mobilizacji rycerstwa danego terytorium**, ale także zaistniał nowy aspekt zachęcający do ekspansji terytorialnej. Wraz z tą ekspansją wzrastał przede wszystkim **prestż i chwała** dowodzącego feudała, a co za tym idzie stopień w hierarchii społecznej. Dodatkowo **ekspansja polityczno-militarna zaczęła służyć rozwojowi i rozprzestrzenianiu własnej dynastii na inne terytoria**. Zjawisko wojen dynastycznych w zasadzie zakończyło się dopiero w czasie powstania państw narodowych.

Myśl strategiczno-wojskowa mimo stagnacji w Zachodniej Europie pod względem taktycznym rozwija się w innych częściach świata. Przykładem może

być na połę azjatyckie Bizancjum, gdzie innowacjami stały się wschodnie podejścia do prowadzenia wojny za pomocą **podstępów i tworzenia kombinacji różnych formacji wojsk**. Wprowadzono także nowe elementy defensywne wpływające na krajobraz miast i ich okolic, jak **rozbudowane mury obronne, baszty i zamki**, co w krótkim czasie rozprzestrzeniło się także na Europę, zastępując dotychczasowe twierdze i grodziska ziemno-drewniane.

Najsłynniejszą pracą bizantyjską z zakresu strategii jest dzieło „Strategikon” autorstwa cesarza Maurycyego VI. Nowa epoka nadała strategii dwa nowe wymiary, co jest bardzo widoczne właśnie w tej rozprawie. Cesarz przypisywał strategii bowiem takie aspekty jak zagadnienia etnologiczne i w pewnym sensie **geostrategiczne**, to znaczy wiążące daną strategię wyłącznie z jednym danym terytorium lub państwem. Najciekawszy z punktu widzenia geografii jest rozdział poświęcony charakterystyce strategii i taktyki rozmaitych narodów i państw ościennych.

3.2 Rola terytorium w strategiach pozaeuropejskich średniowiecza.

Zupełnie inna od defensywnej strategii bizantyjskiej była charakterystyczna ekspansywna strategia wojenna Arabów w VII wieku. Rozwój przestrzenny islamu niesionego na sztandarach wojsk arabskich był precedensowy, stąd naturalnym wydaje się pytanie o strategię, jaką użyli w podboju terytoriów od Atlantyku po Azję Środkową i Indie. Zdaniem analityków dawnych sztuk wojennych o przewadze Arabów decydował żar religijny i odwaga tych, którzy toczyli dżihad. Ponadto ich kawaleria nie używała tylko koni i słońi jak bywało wcześniej, lecz odpornych wielbłądów, co dało im przewagę na pustyniach, które rozciągały się na wielu obecnie zajętych przez islam, a wtedy podbijanych przez Arabów obszarach. Uwarunkowania kulturowe i geograficzne sprawiły, iż nie powstało jedno państwo islamskie, stąd też nie ma dzieła opisującego w pełni strategię Arabów. Są jedynie księgi traktujące o niższych stopniach sztuki wojennej i taktycznych posunięciach poszczególnych władców. Takim najsłynniejszym zbiorem taktycznych zasad wojennych jest chyba „Księga podstępów. Strategia polityczna Arabów” anonimowego autora, czy „Zasady wojenne Mohammeda I” autorstwa Ibn Hodejla el-Andalusy. Nieco podobne są zasady średniowiecznych Persów, wśród których na największą uwagę zasługuje „Księga porad” Qabusa ibn Iskandara, czy „Sztuka rządzenia państwem” Axlaq’a Nasseri’ego, wezyra Persji z XIII wieku. Podkreślają one iż powodem do wojny może być jedynie sprawiedliwość i religia, tym samym skreślając terytorium z listy możliwych *casus belli*.⁹ Potwierdza to, iż w średniowieczu zaistniały nowe, atrakcyjne powody ekspansji. Poza powodami ekspansji, jakimi były już obecne w starożytności, zwiększenie bezpieczeństwa, chęć wzbogacenia państwa łupami i niewolnikami zabieranymi z podbijanego obszaru, pojawił się między innymi aspekt **szerzenia religii na sąsiednie terytoria**. Nie chodzi tu tylko o szerzenie drogą podbojów islamu przez Arabów, czy Persów, lecz także chrześcijaństwa na przykład przez krucjaty. Od średniowiecza po dzień

⁹ R. Kuźniar, *Polityka i siła. Studia strategiczne – zarys problematyki*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005, s. 26 i n.

dzisiejszy różnica religijna stała się jednym z najczęstszych powodów wybuchu konfliktu.

Początek późnego średniowiecza zapoczątkowała niebywała i największa jak do tej pory inwazja na Europę ze strony dzikich i nieokiełznanych hord Czyngis Chana. Niesamowity zasięg podbojów przewyższa swym rozmachem wszystkie wcześniejsze jak i późniejsze. Najbardziej jednak zdumiewa fakt, iż inwazje mongolskie nie były podparte żadnymi podstawami strategicznymi, lecz jedynie błyskotliwą taktyką. Żadne dzieło o strategii Mongołów nie istnieje, a o ich postępach militarnych czerpie się wiedzę jedynie z przekazów naocznych świadków pochodzących z podbijanych obszarów. Mongołowie stworzyli nową jakość w strategii, która swą niecodziennością zaskoczyła zarówno strategów chińskich, indyjskich, bliskowschodnich i europejskich. To co było unikalne *stricte* powiązane było ze sposobami szybkiego pokonywania odległości. Między różnymi podbijanymi terytoriami poruszać się mogli dzięki niezwyklej ruchliwości wojsk (z wykorzystaniem niewielkich, szybkich i odpornych koni – mongolskie wojsko było niemal w całości kawalerią). Podbojom sprzyjała nowa umiejętność, którą jako pierwsi zdobyli Mongołowie. Była to **umiejętność utrzymania wojska z zasobów na podbijanym terytorium**. Umożliwiło to stworzenie samonapędzającej się „machiny wojennej”, która im więcej plądrowała, tym bardziej była sprawna i zdolna do jeszcze większych podbojów, bez potrzeby zajmowania się logistyką. Było to niesłychane dla pozostałych armii ówczesnej areny działań zbrojnych. Dodatkowymi atutami Mongołów była doskonała łączność i rozpoznanie. Mimo zalet na poziomie taktycznym, strategia narodowa Mongołów nie zapewniła trwałości ich imperium.¹⁰

3.3 Strategia a terytorium w okresie przed industrialnym.

Odrodzenie w Europie, to początek okresu, w którym kontynent ten zaczyna dominować pod względem militarnym na świecie. W epoce tej rozwinęła się strategia wojenna, której podłożem były zmiany techniczne, społeczne i polityczne. Konieczne stało się zastosowanie nowych rozwiązań ofensywnych i defensywnych, co spowodowało także pewne zmiany w pojmowaniu roli terytorium w strategii. Zmianom i rozwojowi strategii sprzyjały liczne wojny zarówno dynastyczne jak i religijne o których wcześniej wspomniano. Zjawiskiem wartym uwagi była w tym okresie strategia zapoczątkowana przez Francję, której celem było przyłączenie jak największej ilości małych terytoriów zamieszkiwanych przez ludność francuską. **Ekspansja kosztem małych państw i terytoriów** zwana polityką „reunionów”, czy „prostowania granic” przyniosła efekt w postaci zjednoczenia Francji, czego do drugiej połowy XIX wieku nie osiągnęły ani Włochy ani Niemcy.

Głównym powodem tej rewolucji militarnej było przede wszystkim wprowadzenie broni palnej różnego kalibru przekształcającej dotychczasowe osiągnięcia myśli strategicznej w górę bezwartościowej makulatury i kształtujące nowe sposoby walki. Rozwinęła się też sztuka fortyfikacji odpowiadająca nowym wymaganiom bezpieczeństwa. Poza najemnikami i wojskami pospolitego ruszenia

¹⁰ G. Chaliand, op. cit., s. 547 i n.

rozpowszechnia się ponownie armia zawodowa, ale nadal można mówić o swobodnym europejskim rynku najemników.

Rozrastające się armie europejskie, potrzebując coraz więcej rekrutów wpływają w Europie na powolne lecz systematyczne przechodzenie od systemu feudalnego do **systemu poboru regionalnego**. W celu zwiększenia związku żołnierza z armią buduje się **terytorialną tożsamość poszczególnych jednostek**, również tych zaciężnych. Polega ona na rekrutacji żołnierzy z danego regionu do jednego oddziału, by czuli się oni bardziej związani ze sobą, co pozwoliłoby na uniknięcie nadmiernych dezercji i zwiększenie morale wojsk. Idzie za tym **zmiana w sposobie administracji i finansowania wojsk na bardziej scentralizowany oraz rozwój manufaktur**.

Nacjonalizm, który pojawił się w tej epoce był efektem wielu czynników, między innymi wyżej opisanego poboru regionalnego stwarzającego i **zwiększającego poczucie tożsamości terytorialnej i narodowej**. Doprowadziło to zjawisko do nowych wojen w Europie, które w swym podłożu miały aspekty etniczne. Przykładem może być wzrost tożsamości narodowej Szwedów i Norwegów, którzy w imię niezależności zerwali Unię Kalmarską, Ukraińców, którzy od XVI wieku dążyli do niepodległości od Polski, Turcji i Rosji, czy Irlandczyków coraz wyraźniej odcinających się od przynależności do korony brytyjskiej.

Wśród długiej listy nazwisk autorów strategii tego okresu na uwagę zasługują na przykład N. Macchiavelli ze swą „Sztuką wojny” (gdzie sławi on zalety **armii narodowych** oraz dostrzegł dążenie ówczesnych państw do budowania potęgi terytorialnej),¹¹ lub liczni generałowie jak Rajmund de Montecuccoli („Pamiętniki wojskowe” podkreślające rolę armii zawodowych i potęgę artylerii oraz skuteczność taktyki manewrowania). Niemal w każdym kraju Europy można by znaleźć w tym okresie historycznym wybitnych strategów. Poza wyżej wymienionym Włochem czy Austriakiem, pojawili się J. F. de Puységur („Sztuka wojny” – dzieło gdzie dopracowano wojnę manewrów), J. de Maizeroy („Traktat o podstępach dozwolonych w czasie wojny”), H. Lloyd („Pamiętniki wojenne” – rozprawa o właściwym wykorzystaniu pierwiastka narodowo-religijnego oraz wojnie manewrów), czy król Prus Fryderyk II („Ogólne zasady wojny”, „Testament militarny” – kształtujące cechy charakterystyczne późniejszej pruskiej armii: dyscypliny i wojny błyskawicznej).¹²

Końcówka omawianej epoki to czas kiedy wykształcały się państwa narodowe, stała się okresem wielkiej **ekspansji Europy na inne kontynenty**. W tym czasie rozbudowane strategie wojenne państw europejskich zaczęły się bardzo różnić między sobą. Również podejście do wykorzystania terytorium w strategii państwa podlegało zróżnicowaniu. Można porównać chociażby **odmienne strategie zagospodarowania terytorium kolonii** przez Hiszpanię, Portugalię, Niderlandy, a później kolejne państwa, głównie Anglię i Francję. Ponadto rozwój kolonializmu był efektem czynnika wpływającego na strategię państw jakim była chęć zdobycia

¹¹ F. Gilbert, *Machiavelli: The Renaissance of the Art of War*, w: Paret P. (red.), *Makers of Modern Strategy*, Princeton University Press, Princeton 1986.

¹² R. Kuźniar, op. cit., s. 34 i n.

strategicznie ważnych miejsc do ochrony szlaków handlowych i zdobycia monopolu na egzotyczne towary.

Z dość jednolitych systemów hierarchii feudalnej średniowiecza, kraje europejskie wprowadziły **odmienne systemy podziałów terytorialnych** wewnątrz państw. Powoli zanikały księstwa, czy hrabstwa, a ich miejsce zaczęły zajmować departamenty czy gubernie odzwierciedlające wielopoziomą strukturę administracyjną danego państwa (rozwój biurokracji spowodował **zwiększenie kontroli nad terytorium**).

Pojawiły się także pierwsze zwiastuny myślenia w kategoriach **geopolityki i strategii narodowej** łączącej nie tylko strategię wojenne ale także strategię funkcjonujące np. w polityce zagranicznej i dyplomacji, czy gospodarce, czy też kierunkach ekspansji. Sztandarowym prekursorem geopolityki był pod koniec XVIII wieku H. D. von Bülow. Jego opracowanie „Istoty nowego systemu wojennego” stało się przedśmiankiem nowej ery w myśli strategiczno-wojskowej. To w tym dziele dostrzec można pierwsze wzmianki o geopolitycznym przygotowywaniu wojny. Sama strategia wojskowa posiada jednak innego prekursora nowożytnych rozwiązań. Jest nim J. de Guibert. Opisał on wyraźny kształt gotującego się w Europie konfliktu, jakim była rewolucja francuska i wojny napoleońskie. W „Ogólnym zarysie taktyki” oraz w „De la force publique” pojawia się idea armii obywatelskiej, czy system dywizyjny służący zwiększeniu mobilności wojska. Postuluje też połączenie interesów władcy i obywateli, których duch narodowy pcha w stronę demokracji. Zdaniem autora, gdy państwa staną się demokratyczne, wtedy całe narody pójdą pod broń, by walczyć o swoje terytorium, które stało się elementem nie tylko wpływającym na gospodarkę, ale także świadczącym o potęgze państwa i narodu. Masowy charakter wojen wkrótce się unaoczniał ze wszystkimi tego konsekwencjami. Dodać należy, że wróciły wzorowane na starożytnym Rzymie idee strategii. Przypomniano sobie o pomysły życia armii z ziemi objętej działaniami. Dodatkowym zjawiskiem jest **powstawanie narodowych szkół strategicznych i akademii wojskowych**.¹³

4. TERYTORIUM W STRATEGIACH ERY NOWOŻYTNEJ.

4.1 Terytorium w epoce industrializmu i imperializmu kolonialnego.

Jak mawiają stratedzy, „z Napoleonem strategia weszła w wiek dojrzały”.¹⁴ Poza główną zmianą na tle ideologicznym, o czym już nieco wyżej wspomniano, wojny nabrały cech charakteryzujących je przez następne stulecie. Ważnym czynnikiem stała się ideologiczna walka państw absolutystycznych i demokratycznych. **Rozprzestrzenianie idei wolności** było jednym z powodów i pretekstów do walki na tym etapie historii.

Dość istotną zmianą wprowadzoną w strategii była reforma sposobu administracji wojska i terytorium. Na potrzeby **masowych armii narodowych** budowanych od czasów Napoleona Bonapartego w Europie, gdzie nastąpiła

¹³ R. R. Palmer, *Frederick the Great, Guibert, Bülow: From Dynastic to National War*, w: Paret P. (red.), *Makers of Modern Strategy*, Princeton University Press, Princeton 1986.

¹⁴ R. Kuźniar, op. cit., s. 40.

eksplozja demograficzna, wprowadził on jako pierwszy **system dywizyjny**. Umożliwił on uproszczenie zarządzania armią mimo jej dużego rozprzestrzenienia i liczebnego stanu. Wydzielono w nim grupy wojsk frontowych, zbudowanych z różnych rodzajów jednostek współpracujących ze sobą, i zaopatrzeniowych, które posiłkowały daną dywizję z określonego terytorium. W przypadku Napoleona, stosującego jednak taktykę tzw. „życia armii z ziemi” system ten sprawdzał się jednak tylko częściowo.

Potrzebom wojennym podporządkowano państwo i społeczeństwo, dokonując centralizacji i reform w administracji, a co za tym idzie, zmieniła się także waga jaką przywiązywali strategowie do zagadnień terytorium. Na popyt potężnych armii odpowiedział rozrost przemysłu zbrojeniowego, wprowadzenie nowinek technicznych i maszyn (masowej produkcji) co sprawiło, iż możemy mówić o I rewolucji przemysłowej i **dążeniu do maksymalizacji zysków z posiadanego terytorium, czego efektem jest wyścig po surowce w terytoriach zamorskich**. Towarzyszył temu wzrost jakości życia i świadomości społeczeństw europejskich, ale także amerykańskich. Mówi się w końcu o „eurocentrycznym systemie światowym XIX wieku”.

Czasy Napoleona, Suworowa i Wellingtona, z **terytorialnym rozmachem wojen** im towarzyszącym stanowiły bogate podłoże dla późniejszych badaczy, niemal aż do czasu II wojny światowej. Był to pierwszy przypadek, gdy wojna europejska przeniosła się na inne kontynenty, obejmując także kolonie walczących metropolii.

Najwybitniejszym strategiem okresu ponapoleońskiego jest niemiecki generał C. von Clausewitz. Jego wiekopomne dzieło „O wojnie” nie traci na swej aktualności. To on właśnie wprowadza rozróżnienie między taktyką a strategią. Terytorialne odniesienia strategii u von Clausewitza widać w odniesieniu do czynników formułujących strategię, gdzie zwraca on uwagę na **skupienie wojsk w przestrzeni**, co ma być decydujące o powodzeniu, oraz przy analizowaniu **wpływu ekonomii wojennej wynikającej z zasobów w danych terytoriach**.¹⁵ Być może wydać się to mało oryginalne, ale jest charakterystyczne dla tej epoki. W sensie geostrategicznym von Clausewitz wprowadza szereg udoskonaleń. Twierdzi, że dobry wódz, nie rusza bez wcześniejszego rozpoznania przeciwnika, określenia jego „punktu ciężkości”, czyli miejsca, w którym uderzenie zadałoby wrogowi największe straty. Druga jeszcze bardziej istotna rzecz znajdująca się w dziele tego teoretyka i praktyka sztuki wojennej to fakt iż wojna w teorii von Clausewitza jest pochodną trzech elementów:

- 1) narodowych cech i wrogoci danych społeczeństw wynikających z krzywd dawnych lat
- 2) strategii i wojska kształtowanego nie tylko przez wymiar kulturowy danego państwa, ale głównie przez rozciągłość, położenie terytorium wraz z jego zasobami.
- 3) przemysłanej bądź irracjonalnej polityki.

¹⁵ K. von Clausewitz, *O wojnie*, Test, Lublin 1995, s. 730 i n.

Jest to tzw. trójca clausewiciańska, w której jak widać czynnik geograficzny odczytywany jest jako element kształtujący całe zjawisko wojny w sposób ogólny jak i szczegółowy.¹⁶

Okres ponapoleoński to czas, w którym strategia staje się powoli rzemiosłem. Powstałe narodowe akademie wojenne kształcą strategów na „przemysłową” skalę. Widać to zresztą po liczbie dzieł o tej tematyce, których powstaje mnóstwo. Zdaje się jednak, że po Karlu von Clausewitzie nikt później nie stworzył tak wielkopomnego i obszernego dzieła o tematyce strategicznej. Od tej pory również dziedzina strategiczno-wojskowa nauki niezwykle szybko i dynamicznie się rozwija. Co kilkanaście lat zmieniają się diametralnie obowiązujące doktryny w wyniku **rozwoju technologicznego i ekspansji demograficznej** w Europie i Stanach Zjednoczonych. Państwa, które nie potrafiły dostosować się do wymogów szybkich zmian (Hiszpania, Portugalia, Chiny, Austro-Węgry) w doktrynie i wyposażeniu armii przegrywają i powoli ustępują miejsca nowym graczom na arenie międzynarodowej (Prusy, Wielka Brytania, Francja, Stany Zjednoczone). W drugiej połowie XIX wieku najbardziej prężna prusko-niemiecka szkoła wojskowa (z H. von Moltke i C. van der Goltzem na czele) wiedzie prym wśród wojennych akademii Europy.¹⁷ Wyraża się to także w sukcesach militarnych Prus i Niemiec dominujących w europejskim teatrze politycznym.

Czynnikami zwykle wymuszającymi zmianę doktryny wojskowej są udoskonalenia techniczne. Niemcy w wojnie jako pierwsi zaczęli **wykorzystywać kolej do szybkiego przemieszczania i zaopatrywania armii na coraz rozleglejszym terytorium**, co spowodowało, że przeszkody terenowe przestały mieć wtedy znaczenie w wymiarze wielkoskalowym. W połowie XIX wieku czynnikiem innowacyjnym był wynalazek gwintowania luf karabinów oraz broń palna ładowana od tyłu. Zwiększało to szybkość, skuteczność oraz zasięg ognia oraz pozwalało dobrze wyekwipowanej armii na pokonanie nawet liczniejszej armii, jak to miało miejsce np. pod Sadową w 1866 roku.¹⁸

4.2 Terytorium w erze mechanizacji wojny.

Kolejny etap rozwoju przyniosła tzw. druga rewolucja przemysłowa oparta na silnikach spalinowych i powszechnym zastosowaniu elektryczności w przemyśle. Rozwój technologiczny, którego wyrazem w wojskowości było wprowadzenie karabinów maszynowych, pojazdów opancerzonych, zasieków z drutu kolczastego, dział kolejowych rażących na niesłychane odległości nawet 30 kilometrów, czy budowa wielkich pancerników najeżonych różnymi działami. Rozwój wiedzy na temat ładunków wybuchowych i inne wynalazki jak gazy bojowe, sprawił, iż nawet masowe armie potrafiły topnieć w błyskawicznym tempie, czego dowodem była I i II wojna światowa. Jednak z punktu widzenia niniejszej pracy, poza **zwiększeniem parametrów i skali działań zbrojnych**, żadnej istotnej zmiany od czasów

¹⁶ E. J. Villacres, Ch. Bassford, *Reclaiming the Clausewitzian Trinity*, w: *Parameters*, jesień 1995.

¹⁷ G. E. Rothenberg, *Moltke, Schlieffen, and the Doctrine of Strategic Envelopment*, w: P. Paret (red.), *Makers of Modern Strategy*, Princeton University Press, Princeton 1986.

¹⁸ H. Holborn, *The Prusso-German School: Moltke and the Rise of the General Staff*, w: P. Paret (red.), *Makers of Modern Strategy*, Princeton University Press, Princeton 1986.

Napoleona nie było poza wprowadzeniem jednej istotnej innowacji. Jest nią tzw. „**obrona terytorialna**”. Poza zaistniałym wcześniej poborem regionalnym element ten łączył bezpośrednio terytorium i strategię. Polegał on na organizacji w czasie pokoju sił rezerwowych mających na wypadek wojny bronić danego terytorium za pomocą lokalnych środków przed wojskami agresora. Przykładem może być fakt istnienia w Polsce międzywojennej zgrupowań armii regionalnych np: „Armia Kraków”, „Armia Poznań”, czy „Armia Pomorze”. Poza stałym trzonem zbudowanym z żołnierzy zawodowych, system obrony terytorialnej dawał możliwość szybkiej mobilizacji.

Odpowiedzią na tą strategię stał się niemiecki wynalazek **blitzkriegu**, czyli wojny błyskawicznej opartej na wojskach zmotoryzowanych. W 1939 roku w czasie kampanii wrześniowej skutecznie zastosowali ją na Polsce, której armie terytorialne nie zdążywszy się zmobilizować i skoncentrować już zostawały rozbite i zmuszane do odwrotu.¹⁹

II wojna światowa miała także odrębny wymiar przerastający myśl strategiczno-wojskową, która może być jedynie potraktowana jako jeden z jego elementów. Chodzi tu oczywiście o **geopolitykę**. Zdominowała ona umysły polityków początku XX wieku zastępując idee imperializmu czerpiące z liberalizmu, nacjonalizmu, kapitalizmu i kolonializmu. Co prawda walka o terytorium była czymś normalnym, lecz w geopolityce uczyniona została tematem badań naukowych. Badania te wskazywać zaczęły cele politykom, a ci zaś strategom. Geopolityka może zostać podzielona na dwa rodzaje: globalną i narodową. Pierwsza zajmuje się prawami i uwarunkowaniami terytorialnymi właściwymi dla całego świata. Druga odmiana bada warunki lokalne, w zależności od położenia danego państwa. Odmiana geopolityki narodowej wykielkowała w Niemczech. Jej efektem stał się podział celów wojennych ze względu na ich konotacje z określonym terytorium, czy kierunkiem ekspansji lub obrony.²⁰

Do twórców idei geopolitycznych należy przede wszystkim F. Ratzel, autor pracy „Geografia polityczna. Geografia państw, handlu i wojny”, znana również pod określeniem „Katechizm imperialistów”. **Terytorium jest w niej podniesione do rangi najważniejszej wartości**, o którą walczą wszystkie narody w swym wielowiekowym wysiłku o przetrwanie. Kształtuje się między innymi dzięki teoriom Ratzla **imperatyw ekspansjonizmu terytorialnego** w Niemczech, co wkrótce doprowadza do wojen światowych, które przyniosły jednak temu państwu i narodowi efekt odwrotny od zamierzonego. Zaznaczyć tu jednak trzeba, iż sam F. Ratzel nie wysuwał żadnych propozycji dla polityków niemieckich, lecz to oni wykorzystali jego teorie i będąc nimi zafascynowani doprowadzili do tragicznych wydarzeń wojen światowych.

Do czołowych postaci geopolityki należy osoba R. Kjelléna, twórcy terminu „geopolityka”. W jego pracy „Państwo jako forma życia” formułuje on teorię, w

¹⁹ A. Mączak (red.), *Historia Europy*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa 1997, s. 456 i n.

²⁰ A. Wolff-Powęska, E. Schulz, *Przestrzeń i polityka w niemieckiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, w: A. Wolff-Powęska, E. Schulz (red.), *Przestrzeń i polityka. Z dziejów niemieckiej myśli politycznej*, Wyd. Poznańskie, Poznań, s. 56.

światle której państwa są podobne do biologicznych organizmów, w których terytorium jest ich tkanką.²¹

Postacią, której teorie bezpośrednio wpłynęły na ostateczne wypaczenie geopolityki jest K. Haushoffer. Ten bawarski uczony wypromował teorię **przestrzeni życiowej narodów** (*Lebensraum*), będącą inspiracją dla nazizmu, a także faszystów. Połączenie jej z niemieckimi realiami historycznymi i popularnym ówczesnie darwinizmem społeczno-kulturowym, przyniosło dyscyplinie upadek.²² Nawet anglosaską szkołę geopolityki wydarzenia okresu II wojny światowej skazały na zmarginalizowanie. Szkoła ta, zgoła odmienna od niemieckiej, nie akceptowała biologicznych koncepcji państwa, czy rasizmu. Wśród czołowych postaci tej szkoły, znane są szczególnie postacie A. T. Mahana, który rozpowszechnił w swych dziełach „The Influence of Sea Power upon History”, czy „The Interest of America in Sea Power” teorię o konieczności rozbudowy sił morskich dla kontrolowania szlaków handlowych, czy H. J. Mackindera – autora słynnej teorii o *heartlandzie* i *rimlandzie*.²³

4.3 Strategie zimnowojenne i ich odniesienia do roli terytorium w państwie.

Tragiczne efekty wydarzeń II wojny światowej doprowadziły do **odejścia od koncepcji geopolitycznych**. Ich miejsce w naukach strategiczno-wojskowych zajęły koncepcje zimnowojenne, głównie komunizmu, których aktywny pozostawał **imperatyw ekspansjonistyczny, lecz nie narodowy lecz ideologiczny**, oraz strategia powstrzymywania praktykowana przez USA i państwa zachodnie. Ta ostatnia doprowadziła poprzez swą przewagę do upadku komunizmu.

Konflikt i rywalizacja ideologiczna między zwycięskimi mocarstwami II wojny światowej widoczny był już pod koniec tej wojny. Użycie bomby atomowej przewartościowało dotychczasowe strategie. Pojawił się w strategii termin „**wojen totalnych**”, których efektem było wyniszczenie obcej ludności i **oczyszczenie terytorium z wszelkich wrogich elementów** (gospodarczych, kulturowych itd.). W tym czasie rozwój technologiczny postępował tak szybko, iż strategie zmieniały się bardzo często. Rola terytorium w trakcie tych zmian w strategiach uległa sporej marginalizacji. Od czasów geopolityki, gdzie walka o terytorium uważana za najważniejszą, kluczową pozycję w polityce, przestrzeń stawała się szybko bezwartościowym ciężarem, chyba że znajdowały się na niej strategiczne surowce, bądź była miejscem zamieszkania rządzącego w danym państwie narodu. Marginalizacja ta spowodowała masową **dekolonizację** w latach sześćdziesiątych. Dodatkową przyczyną zmniejszenia roli aspektów terytorialnych w strategii było wprowadzenie i rozwój zaawansowanego lotnictwa oraz broni jądrowej. Broń ta używając przestrzeni powietrznej stała się **niezależna od uwarunkowań terenowych**, a z czasem stała się środkiem walki o zasięgu globalnym, pomijając już fakt o **prolifracji broni jądrowej** na coraz to nowe państwa. W czasie zimnej wojny nastąpił także kolejny skok technologiczny, który umożliwił **ekspansję terytorialną największych mocarstw w przestrzeń kosmiczną**. Nie możemy

²¹ Ibidem, s. 109-116.

²² A. Wolff-Powęska, *Doktryna geopolityki w Niemczech*, Poznań 1979.

²³ G. Chaliand, op. cit., s. 955 i n.

mieć pewności, czy gdyby nie umowy międzynarodowe nie miałyby one swych baz wojskowych poza naszą planetą. Wprowadzony przez Stany Zjednoczone zbrojeniowy program „gwiazdnych wojen” przyspieszył jednak bankructwo systemu komunistycznego w Związku Radziekim.²⁴

Podkreśleniem globalnego zasięgu strategii wojennej, który degradował rolę i wagę terytorium, były nowe aspekty, których istota i znaczenie zaczęły odgrywać największą rolę w historii strategii w okresie powojennym. Do nich należy przede wszystkim zaliczyć takie sprawy jak **ogólnoświatowa wojna propagandowa**, których narzędziem stały się masowe media. Również rozbudowane **siatki wywiadowcze i kontrwywiadowcze**, dostarczające tajnych i poufnych danych z całego świata zostały rozwinięte do niespotykanych dotychczas rozmiarów.

Po doświadczeniach II wojny światowej oraz potwierdzonej w niej skuteczności strategii blitzkriegu stratedzy wojenni w różnych krajach opracowywali różne sposoby zapobieżenia temu sposobowi walki z jednoczesnym uwzględnieniem możliwości stawienia skutecznego oporu na wypadek użycia przez wrogów broni masowego rażenia. Wynikiem ich pracy było wdrożenie systemów **obrony cywilnej**, oraz budowy schronów, mających na celu ochronę ludności przed wrogim atakiem. Stąd można wywnioskować, że priorytetową pozycję obrony terytorium z okresu poprzedniego, zajęła obrona ludności.

5. TERYTORIUM W WOJNACH I ANTY-WOJNACH NASZYCH CZASÓW. PODSUMOWANIE.

Koniec rywalizacji zimnowojennej, dał możliwość przeregulowania strategii na nowe tory. W wielu krajach tzw. zachodu doszło do nieśmiałych powrotów w stronę geopolityki. Mimo, iż rewitalizacja tej dyscypliny systematycznie trwa, to nie można twierdzić, iż nastąpiła ona w sposób sukcesyjny jako nowy paradygmat. Nadal kultywuje się tradycję narodowych szkół strategii. Odmienne są z pewnością podejścia do kwestii terytorium i jego roli w strategii obronnej różnych krajów. Ponadto wpływają na nią także takie elementy jak kultura wojenna, czy poziom rozwoju gospodarczo-technologicznego oraz spuścizna z poprzednich epok.

Trudność w omówieniu współczesnego problemu terytorium w myśli strategiczno-wojskowej sprawia fakt, iż od ponad połowy wieku **wojna jest nielegalna** – zabroniona prawem międzynarodowym. Stąd pojawiają się rozmaite obejścia tego prawa, jak **interwencje humanitarne**, czy **misje pokojowe i międzynarodowe**, kierujące się zupełnie innymi strategiami niż normalne konflikty. Nie do końca jest także znany efekt, jaki wywrze proces **globalizacji** i trzecia rewolucja przemysłowa (tzw. **cyberrewolucja**) na strategię. Niektórzy twierdzą, iż w jej wyniku nastąpi era „geoekonomiki” jako realizacji imperatywów konfliktu, czyli **ekspansji, poprzez handel**,²⁵ co obserwując dynamikę gospodarki ChRL, chyba można zaakceptować.

Z kolei inni badacze twierdzą, iż obecnie mamy do czynienia z powrotem starożytnych i średniowiecznych, a tak na prawdę wiecznie żywych strategii

²⁴ H. Münkler, *Wojny naszych czasów*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2004, s. 162 i n.

²⁵ E. Luttwak, *From Geopolitics to Geo-economics*, w: *The National Interest*, lato 1990.

plemiennych tylko oprawionych w nowoczesną technologię, a czasem jak bywa w Afryce nawet i bez niej.²⁶ Myśl ta zdaje się być nieco kontrowersyjna, lecz niepozbawiona podstaw. Kolejnym elementem gmatwającym i tworzącym nowe wyzwania przed badaczami i kreatorami teorii strategiczno-wojskowych jest rozwój **terroryzmu** na świecie. Te i inne aspekty współczesnych problemów strategii, których nie wymieniono z racji celów i ram niniejszej pracy nie pozwalają na ich zwięzłe przedstawienie.²⁷

Na przełomie stuleci byliśmy świadkami kilku spektakularnych operacji wojennych. Nie byłoby w tym nic szczególnego gdyby tuż po zakończeniu zimnej wojny nie wieszczono również kresu strategii w wyniku pojawienia się widma pokoju.²⁸ Szybko okazało się jednak, że liczba rozgrywających się konfliktów narasta, a zapotrzebowanie na nowe rozwiązania strategicznie rośnie wprost proporcjonalnie z możliwościami technicznymi nowoczesnych armii.

Podsumowując analizę historii roli i kariery aspektów terytorialnych w naukach strategiczno-wojskowych należy potwierdzić, że w każdej epoce podlegały one rozwojowi lub marginalizacji. Ewoluowały, bądź zwiększając, bądź zmniejszając swoje znaczenie dla tej dziedziny. Zależało to przede wszystkim od dostępnych technologii w danej epoce, dlatego można się pokusić o pewną syntezę zebranych wyżej informacji w tym świetle. (Rys. 2). Na rysunku 2 przedstawiono uogólniony podział na epoki w historii wojskowości.²⁹

Najistotniejsza z punktu widzenia tematu pracy jest kolumna poświęcona nowym celom wojny pojawiającym się w historii, gdzie zaprezentowano rolę jaką odgrywało terytorium w różnych epokach. Zwrócić należy uwagę, iż tabela ta skonstruowana jest w taki sposób, że nie należy jej czytać selektywnie, bowiem w poszczególnych wierszach wpisano jedynie nowe w danej epoce fakty, procesy i zjawiska, zaś poprzednie nie koniecznie musiały stracić na aktualności. Odniesienia do terytorium znajdują się także w ostatniej kolumnie. Dwie środkowe kolumny ilustrujące innowacje techniczne stanowią tło do dyskusji o zmianach strategii i roli terytorium.

Celem niniejszej pracy była nie tylko analiza terytorialno-przestrzennego wątku w myśli strategiczno-wojskowej w różnych epokach historycznych. Wydaje się iż ogólnie ten cel udało się częściowo zrealizować. Zadaniem jego było także przybliżenie pojęcia terytorium w ujęciu strategiczno-wojskowym. Przeszło ono dość ciekawą ewolucję, z którą nie wszyscy geografowie, czy geopolitycy nie będący przecież wojskowymi, nie zawsze mieli okazję się dotychczas zapoznać.

²⁶ Mam tu na myśli koncepcje „zderzenia cywilizacji” S. Huntingtona, (zob. szerzej: S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Spectrum, Warszawa 1997) czy teorię o „barbaryzacji wojen” M. Kaldor (zob. szerzej M. Kaldor, B. Vashee (red.) *Restructuring the global military sector. Vol. 1 New wars*, Londyn 1997).

²⁷ Zob. szerzej P. L. Wilczyński, *Wybrane koncepcje państwa we współczesnej myśli politycznej*, w: Trzeński K. (red.) *Państwo w świecie współczesnym*, Oficyna wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2006, s. 85-95.

²⁸ H. Münkler, op. cit.

²⁹ Za: B. Hines (red.), *Empire Earth*, Warszawa 2004.

EPOKA	TERYTORIUM W STRATEGII (NOWE CELE WOJEN)	INNOWACJE BRONI	INNOWACJE FORTYFIKACJI	INNOWACJE SPOŁECZNO-SYSTEMOWE	
1	PREHISTORIA	- TERYTORIUM JAKO TEREN ŁOWIECKI - ŹRÓDŁO WYZYWIENIA - TERYTORIUM SĄSIADÓW JAKO ŹRÓDŁO ŁUPÓW I BOGACTWA - ODWET ZA NARUSZENIE TERYTORIUM - OBRONA MIEJSC UZNANYCH ZA ŚWIĘTE	- BRON DREWNIANA I KAMIENNA - ŁUCZNICTWO	- JASKINIE - GRODZISKA ZIEMNO-DREWNIANE - DYMNE, OGNIOWE, DŹWIĘKOWE I INNE SYSTEMY OSTRZEGAWCZE	- KASTY WOJOWNIKÓW - SOJUSZE
2	ERA BRĄZU	- OCHRONA MORSKICH I LĄDOWYCH SZLAKÓW I GRANIC PAŃSTWOWYCH - TERYTORIUM SĄSIADÓW JAKO ŹRÓDŁO NIEWOLNIKÓW - NOWE PROWINCJE JAKO ŹRÓDŁO PODATKÓW LUB TRYBUTU - KOLONIALIZM	- BRON BIAŁA Z BRĄZU - RYDWANY - SŁONIE - KAWALERIA - MASZYNY MIOTAJĄCE KAMIEŃ - GALERY	- GRODY MUROWANE - MURY MIEJSKIE	- SZYKI BOJOWE - FORTELE WOJENNE - WYKORZYSTANIE CZYNNIKÓW KLIMATYCZNYCH I UROZMAIENIA TERENU W WALCE - ROZDZIELENIE SIŁ LĄDOWYCH I MARYNARKI - PIRACTWO
3	ERA ŻELAZA	- ZAPEWNIENIE DŁUGOTRWĄLEGO BEZPIECZENSTWA POPRZEC EKSPANSJĘ TERYTORIALNĄ	- BRON BIAŁA Z ŻELAZA	- DEFENSYWNE UKŁADY URBANISTYCZNE I LOKALIZACJA MIAST	- ARMIA ZAWODOWA - ADMINISTRACJA WOJSKOWA - SIEĆ DRÓG I SYSTEM POCZTY KONNEJ
4	SREDNIOWIECZE	- ROZPRZESTRZENIANIE RELIGII NA NOWE TERYTORIA - ZDOBYCZE TERYTORIALNE JAKO POWÓD DO CHWAŁY I PRESTIZU ZWYCIĘZCÓW - ROZPRZESTRZENIANIE WŁASNEJ DYNASTII	- STAŁOWE ZBROJE - KUSZNICTWO - KAWALERIA PUSTYŃ (WIELBLĄDY) - ZAAWANSOWANE MASZYNY MIOTAJĄCE (KATAPULTY) - MASZYNY OBŁĘŻNICZE - ŻAGŁOWCE	- ZAMKI	- ARMIA NAJEMNA - POSPOLITE RUSZENIE - KODEKS RYCERSKI - ŻYCIE ARMII Z ŚRODKÓW NA OKUPOWANYM AKTUALNIE TERYTORIUM
5	ERA PROCHU STRZELNICZEGO	- EKSPANSJA NA NOWOODKRYTE TERYTORIA - PODBIĆCIE STRATEGICZNYCH MIEJSC DLA ZDOBYCIA MONOPOLU W HANDLU TOWARAMI LUKSUSOWYMI - „PROSTOWANIE GRANIC” CZYLI EKSPANSJA TERYTORIALNA KOSZTEM MAŁYCH PAŃSTW I TERYTORIÓW (REUNIONY)	- BRON PALNA - ARTYLERIA - OKRĘTY WIELOPKŁADOWE	- ZMODYFIKOWANA KONSTRUKCJA ZAMKÓW UWZGLĘDNIAJĄCA ROSNĄCĄ ROLE ARTYLERII	- POBÓR REGIONALNY
6	ERA INDUSTRIALNA	- WYSIĘG O SUROWCE STRATEGICZNE W TERYTORIACH ZAMORSKICH - ROZPRZESTRZENIANIE WŁASNEJ KULTURY (KULTURKAMPF) - KONFLIKT ABSOLUTYZM - DEMOKRACJA	- GWINTOWANA BRON PALNA LĄDOWANA OD TYŁU - OKRĘTY NAPĘDZANE PARĄ O STAŁOWYM POSZYCIU	- TWIERDZE BETONOWE - KOMPLEKSY UMOCNIEŃ (NP. LINIA MAGNOTA)	- TRANSPORT KOLEJOWY WOJSKA - NACJONALIZM (MASOWE ARMIE NARODOWE) - SYSTEM DYWIZYJNY - PRZEMYSŁ ZBROJENIOWY - NARODOWE SZKOŁY I AKADEMIE WOJSKOWE
7	ERA MECHANIZACJI WOJNY	- CELE GEOPOLITYCZNE - ROZPRZESTRZENIANIE JEDYŃIE ŚLUSZNEJ IDEOLOGII	- KARABINY MASZYNOWE - MATERIAŁY WYBUCHOWE - CZOŁGI I POJAZDY OPANCERZONE - ARTYLERIA DALEKIEGO ZASIEGU - PANCERNIKI - OKRĘTY PODWODNE - GAZY BOJOWE	- OKOPY I ZASIEKI Z DRUTU KOLCZASTEGO - BUNKRY PRZECIWPANCERNE	- OBRONA TERYTORIALNA - BLITZKRIEG
8	ERA WOJEN TOTALNYCH	- NISZCZENIE GOSPODARKI DANEGO TERYTORIUM - WYNIŚCZENIE OBCEJ LUDNOŚCI (OCZYSZCZENIE Z NIEJ DANEGO TERYTORIUM)	- ZAAWANSOWANE LOTNICTWO - BRON JĄDROWA	- SCHRONY PRZECIWOLOTNICZE I PRZECIWAŁOMOWE	- OBRONA CYWILNA - WOJNA PROPAGANDOWA - AGENTURY WYWIADOWCZE
9	ERA ELEKTRONIKI	- POMOC HUMANITARNA - OCHRONA PRAW CZŁOWIEKA - POWSTRZYMANIE EKSPANSJI NA DANIE TERYTORIUM (PREWENCJA)	- ZAAWANSOWANE TECHNIKI WYWIADOWCZE - BRON GLOBALNEGO ZASIEGU - BRON CYBERNETYCZNO-KOSMICZNA	- TARCZA ANTYRAKIETOWA - SATELITARNE SYSTEMY WCZESNEGO OSTRZEGANIA	- TERRORYZM - TZW MISJE POKOJOWE, HUMANITARNE I STABILIZACYJNE

Rys. 2 Schemat ewolucji myśli strategiczno-wojskowej, opracowanie własne.

SUMMARY

TERRITORY IN HISTORY OF MILITARY AND STRATEGIC THOUGHT

Territory plays crucial role in international relations from the early beginnings of any political divisions. Developing military technologies, new revolutionary strategies, or genius of great generals influenced conflicts and territorial approach in military sciences through centuries. Once role of land could be very important for tribe, state, or any military organization which emerged on earth, and in other times that role might be decreased. Main factors which changed importance of land owning in strategies includes: warfare technology which is in use in analyzed period of military history, social and cultural connections with land, economic land-use and preferred practices of offensive or defensive strategies.

